

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. протопр. д-р Радко Поптодоров
върху върху монографичния труд на доц. д-р Дилян
Николаев Николчев със заглавие: „Екзарх Стефан под
„грижите“ на Държавна сигурност“, София, Военно
издателство, 2015, 463 стр.

Abstract: Fr. Radko Poptodorov, *Dilyan Nikolchev: Exarch Stephan under the “care” of the Communist Security Services*, Sofia: Military Publishing House 2016, 463 pp.

This book review presents a newly published study on the biography of Bulgarian Exarch Stephan during the early years of the Communist regime. The work is based on materials from newly opened archives.

Keywords: *Canon Law, Communist Regime, Persecution, Exarch Stephan, Church History*

На работната ми маса лежи новият и твърде обемист монографичен труд на доц. д-р Дилян Николаев Николчев, озаглавен „Екзарх Стефан под *грижите* на Държавна сигурност“. Той е интердисциплинарно изследване, най-вече в исторически и каноничен план. От академичния ми опит и изследователско наблюдение в един многодесетилетен период мога да твърдя, че това е изследване с научна стойност, надхвърляща ежегодните богословски публикации в тези научни направления: трудът на доц. д-р Дилян Николчев е труд не на годината, не на десетилетието, а изследване, което по стойност рядко се появява за десетилетия наред.

Изложението на труда се предшества от един интересен по същество Предговор (с. 9–12) от д-рн Момчил Методиев (научен редактор), който също отбелязва, че изследването е един от положителните примери, поне що се отнася до съвременни съчинения, които се отнасят до разработената от автора тематика.

След предговора от научния редактор авторът поставя своя Увод (с. 13–28), в който умело и увлекателно пише за актуалността на темата, за целите, задачите и методите на изследването, за хронологическите му рамки, за източниците и историографията, за трудностите и препятствията при разработката ѝ, за насочеността му да запознае по-широк кръг от читатели с личността на екзарх Стефан, историята на Българската православна църква в контекста на отношенията ѝ с държавата през няколко исторически периода, с характерните особености и отношение на политическите режими, отнасящи се към поместната ни църква и т.н. Доц. д-р Д. Николчев е изложил обосновано тази материя. По въпроса за актуалността на темата, от себе си (т.е. от личния си опит) ще добавя: убеден съм, че средните, а още повече младите ни поколения, със съвсем редки изключения, не знаят почти нищо за живота и делото на екзарх Стефан – за този велик българин, образец в много отношения на висш предан църковен служител и патриот, мъченик на църковната и националната ни кауза и трети, равен по достойнство, чест и значение в историята ни на другите двама екзарси – Антим и Йосиф.

Съответно, материята, която изследва и описва, авторът я е структурирал в четири самостоятелни глави, всяка от които с по няколко подразделения.

Глава ПЪРВА авторът е именувал „Живот и дейност на Стоян Попгеоргиев Шоков – духовника Стефан (1878–1944)“. В тази част от изследването си доц. Д. Николчев проследява не само ранните години от живота на бъдещия екзарх Стефан, в голяма степен вече изследвани, но и отделя внимание на вече напълно съзнателния му и градивен като духовник и архиерей (от 1922 г.) живот, спирайки се и задълбочавайки се в някои слабоизвестни или непроучени досега моменти от този му житейски период. Силно впечатление ми направи документалното изследване в тази част от монографията на въпросите за обществената му активност, съпричастност и отношение към болезнените за този исторически период въпроси: контактите му с ВМРО, критичното му отношение към случващото се в страната ни преди и след деветнадесетомайският преврат, вкл. отправените му критики към богоборческите политики на Хитлерова Германия и СССР в навечерието и по време на Втората световна война. Посветеното повече от 40 стр. внимание на автора към въпроса за гонението

на евреите в България е перфектно критическо изследване, имащо отношение не само към ролята на екзарх Стефан в тяхна защита, но и за ролята въобще на Българската православна църква, в частност на Св. Синод по този държавно-национален и църковнобогословски исторически проблем. Последната част от тази глава от съчинението на доц. д-р Д. Николчев разглежда документално и дълбоко аргументирано въпрос, който през последните години се повдигаше в страната ни, а именно евентуалната съпричастност на екзарх Стефан към съветското военно разузнаване по време на Втората световна война. Убеден съм, че след прочита на тази част от монографията читателят сам ще се убеди колко дълбок е критичния анализ на автора по този въпрос и колко научно обосновани са неговите аргументи и тези, водещи към заключението, че подобни твърдения засега могат (и то с много условности) да се приемат единствено в рамките на хипотезите.

Втората глава на изследването (с. 161–255) си доц. д-р Д. Николчев е назвал „Митрополит и екзарх Български Стефан – от осанна до разпни го (9 септември 1944 г. – 5 септември 1948 г.)“. В структурно и съдържателно отношение същата е разделена на 9 параграфа. Вече самото ѝ заглавие подсказва какво е съдържанието ѝ. „Осанна“ е възхвала на митрополита за достойнствата и качествата му, заради които той е сметен за най-достоеен в сравнение с останалите митрополити и е избран за Екзарх Български (дори и) от новата атеистична власт през 1945 г., с надеждата, че той ще ѝ бъде послушен. „Разпни го“ означава разочарованието на същата тази комунистическа власт от него – за това, че той не „излезна такъв“, какъвто тя се е надявала. Той, всъщност, се бореше лъвски за интересите на Църквата: против изхвърлянето на вероучението от училището, против въвеждането на гражданския брак, против заграбването на църковните имоти от отечественофронтовските другари и т.н. С авторитета си, с уменията си и с дипломатическата си дейност той допринесе най-много за вдигането на Схизмата и с приобщването на поместната ни църква към Православната църква.

Третата глава на труда (с. 256–348) си доц. д-р Д. Николчев е наименовал: „Превратът срещу екзарх Стефан“. Материята е изложена в 4 параграфа. Благодарение на новоприетия преди няколко години „Закон за достъп и разкриване на документите и за обявяване на

принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия“ стана възможно да се използва и за научни цели цялата запазена документация, съхранявана в архива на Държавна сигурност. Така днес ни се разкриват истини и детайли около извършването на преврата срещу екзарх Стефан, подготвен от комунистическите тайни служби.

Обстоятелството, че автора на труда доц. д-р Д. Николчев е използвал като най-важен извор за написването на изследването си писмените извори от запазените до днес в Комисията по досиетата агентурни донесения, рапорти, доклади и пр. документи на комунистическата Държавна сигурност, придава на цялото съчинение (но особено на тази глава) особена достоверност и я прави крайно увлекателна, интересна. Но превратът срещу екзарх Стефан (6 септември 1948 г.) завършва с друго противоправно, противоуставно и противоканонично действие: лиши екзарх Стефан и от митрополитската му катедра. Именно това беззаконие (в най-широкия му, но и в най-тесния му специализиран правен и каноничен смисъл) за пръв път е разкрито за българската църковна и гражданска общественост именно от доц. д-р Д. Николчев в тази част от труда му.

Четвъртата глава на (с. 349–450) труда си авторът е назвал: „Заточеникът екзарх Стефан под контрола на ДС“. Съответно съдържанието на материята в тази част, авторът е разделил тази глава на 10 подзаглавия. Описанието е главно по запазени документи за живота на заточеника, определен от самия Екзарх като „узник“. Проследени са детайлно събитията около неговия изгнанически „престой“ в с. Баня, агентурните разработки срещу него от страна на комунистическите тайни служби, въпросите за неговото завещание и дневници, смъртта (14 май 1957 г.) и погребението му в Бачковския манастир (18 май с.г.), изцяло контролирано от Държавна сигурност.

В края на труда си доц. д-р Д. Николчев отделя място за заключителни и обобщаващи думи (Заключение, с. 451–452). Тук той справедливо отбелязва, че „като историческа личност екзарх Стефан е величина, мащаб и образец в много отношения. Като църковник по йерархия той е отличим, по позиции – недостижим, като поведение на духовник – архиерей, който залита между идеала на апостолството и изкушението на обществения и политическия живот в страната ни. Като човек, почти постоянно контролиран от ДС (преди и след

9 септември 1944 г.), той остава несправедливо оценен и до днес, с отправен вик към небето заради едно небивало насилие от страна на властите над правото и правдата. При все това, той не е безгрешен. В крайна сметка обаче, в един условен смисъл, екзарх Стефан е последната бариера пред настаняването на тоталитарния комунистически режим за дълги години в БПЦ – фаталност, чиито последици и до днес се усещат в организацията ѝ, във вземането на решения, в действията на същите бивши доносници на ДС, превърнали се в управляваща църковна номенклатура на БКП в средите на БПЦ“.

Приложената библиография (Използвани извори и литература, 453–463) е впечатляваща по обем на литература и извори, една не малка част, от които непознати до днес. Първичен и основен извор, ползван от доц. д-р Д. Николчев за написването на това изследване е архива на Държавна сигурност. Прави силно впечатление, че документите от този архив автора проследява, анализира и коментира критично: съпоставяни са различни документи, факти и версии, изложени в тях, така че да се установи максимално истината по отделните разглеждани въпроси. Това, ще кажа, дори хиперкритично отношение към изворите и към другите писания за Екзарха придава голяма ценност на труда му, прави приносния характер на изследването му ярък, придава му някаква уникалност в сравнение с някои от досегашните близки на темата изследвания. Убеден съм, че четейки монографията на доц. д-р Д. Николчев читателят ще освободи съзнанието си от различните слухове, измислици, небивалици за екзарх Стефан.

Изложените положителни качества на труда на доц. д-р Д. Николчев, както и достъпния му стил, въпреки академичността във всяко отношение, го правят леко четим, увлекателен като роман и много полезен, защото получаваме богата информация за епохата, събитията, лицето, чието име носи монографията, както и за другите лица, играещи важни и определени роли в тези „истории“.

Мисля си, че за сега, може би, аз съм един от малцината живи полусъвременници на Софийския митрополит и екзарх Български Стефан, както и на членовете на Св. Синод от това време. Смея да твърдя, че и днес имам съвсем ясна представа за лицето и делото, за което акцентира в труда си доц. д-р Д. Николчев. Като ученик в Софийската духовна семинария (1936–1944) съм бил жив свидетел

на посещенията по време на големите християнски празници на Софийския митрополит Стефан в Семинарията, за да извърши тържествено богослужение и да произнесе проповед в онова размирно време, пътеуказателна (и за ученици, и за преподаватели, и за духовници) проповед и специално напътствие към младите семинаристи. При изпращането му лично вземахме благословение от него и така се запознавахме „лицем к лицу“ с него. По-късно, като студент в Богословския факултет (1946–1950) не пропусках да присъствам в храма св. Александър Невски, включително и по причина да чуя вдъхновението му слово. Още по време на Втората световна война аз се интересувах от това какви теми ще избере и изложи в своите проповеди този най-голям български оратор и омилет, при това висш клирик на Православната ни църква: как ще ги развие, каква е интонацията му, движенията му, погледа му към слушащите го и т.н. Богомолците му се възхищаваха, а може би и прелъстяваха от проповедите, статиите, посланията и пр. на този висш църковен деятел. Числото на почитателите и привържениците му неимоверно бързо растеше. Този процес на мисионерско въздействие от страна на духовника Стефан върху християнския български народ продължи с особена сила на вярата и надеждата и след комунистическия преврат на 9 септември 1944 г. Това обстоятелство създаваше тревога сред управляващите, начело с Политбюро на БРП /к/. Показателно в това отношение е състояният се по случай 1000-годишнината от кончината на св. Иван Рилски в Рилската св. Обител. В това грандиозно църковно събитие участваха над 50 хил. души. Софийският митрополит и Български екзарх Стефан възглавяваше тези тържества като най-авторитетен човек в България, истински народен духовен глава. Думата „екзарх“ е гръцка и се превежда векове наред на турски език с двете думи – „Милет Баши“, което значи „Народен Глава“... Новите управници имаха ярна интуиция за значението, авторитета и силата на духовния народен глава Стефан... Въпреки възторженото посрещане от него на деветосептемврийския преврат и първоначалната подкрепа на новото ОФ-правителство, те добре знаеха, че той има симпатиите на и подкрепата му от вярващите, на цялата новосформирала се политическа опозиция в България. В този смисъл, както и правилно отбелязва авторът, „съдбата му е предрешена“ и превратът срещу него не закъснява.

В заключение, от монографичното изследване на доц. д-р Д. Николчев читателят би трябвало да се запознае увлекателно с живота и делото на екзарх Стефан, както и да преосмисли познания за лица и събития от недалечното ни минало в контекста на взаимоотношенията между Българската православна църква и държавата, както и да изведе изводи относно последиците, които (както отбелязва и авторът – с. 452) и до днес се усещат в организацията на поместната ни църква, в решенията и действията на някои духовници и църковни дейтели в годините след демократичните промени.

Иначе вярвам, че тази монография доказва твърдението, че доц. д-р Д. Николчев е един от най-плодотворните и интересни богословско-академични автори на нашето съвремие. Пригответе се, читатели, за приятно и увлекателно четене.